

Kollektivizálás, éhínség és emlékezetpolitika¹

Bevezetés

A Szovjetunióban elsősorban 1929 és 1933 között lezajlott kollektivizálás folyamata a jelenkori történelem igen fájdalmas epizódja. Egy olyan erőszakos és radikális átalakulásról beszélünk, amely teljesen megváltoztatta az ország képét, s napjainkban nemcsak könyörtelensége, hanem a '30-as évek elejének borzasztó éhínsége miatt is emlékeznek rá. Manapság a kollektivizálás általában, illetve az 1931/33-as szovjetunióbeli éhínség kérdése élénk vita tárgyát képezi a tudományos körökben, de a politikai közegeben és tágabb értelemben magában a társadalomban is.

Nehéz szembenézni egy milliók érzékenységét jelentős mértékben érintő problémával. A történészek a kollektivizálást különféle módokon ábrázolták: úgy, mint az ország gazdasági problémáira adott elkerülhetetlen megoldást,² mint a társadalom átalakításának örült tervét,³ mint egyes etnikumokkal szemben elkövetett tudatos népirtást,⁴ vagy éppen egy megalomán zsarnok szeszélyes és bűnös döntését. A kutatók roppant összetett feladat előtt állnak, s valóban nem könnyű eligazodni a számos különböző, olykor a politikai vagy a nemzeti hovatartozás befolyásolta nézet és értelmezés között.

Ukrajnában az éhínség – amelyet az 1980-as években alkotott fogalommal *holodomornak* neveznek – különösen kényes téma, nem csupán a rettenetes szenvedés és a népesség körében szedett temérdek áldozat miatt, de azért is, mert nagyon sok ukrán máig meg van győződve arról, hogy egy Sztálin által tervezett, szándékos genocídiumról volt szó, melynek egyetlen célja az ő megbüntetésük volt. Az ukrainai éhínségnek ez utóbbi, a „szándékosságot” feltételező látásmódja igen hangsúlyosan jelenik meg a kérdés szakirodalmában, melynek egyik legjelentősebb képviselője minden bizonnyal az angol

történész, Robert Conquest, aki 1986-ban publikálta a *The Harvest of Sorrow*⁵ című könyvét. Legújabbán Timothy Snyder adott hitelt a fenti interpretációnak *Bloodlands*⁶ című bestsellerében. Másfelől Mark B. Tauger,⁷ R.W. Davies és Stephen G. Wheatcroft⁸ – különböző okokból kifolyólag – nem késlekedtek a szándékosságot feltételező értelmezéssel kapcsolatos szkepszisük kifejtésével. Természetesen az egymásnak ellentmondó következtetések, amikre a nevezett történészek jutottak, betudhatóak a felhasznált források különbözőségének vagy a saját eltérő értelmezésük eredményének. Mindezekben túl nem árt leszögeznünk, hogy a történelem egy forrásokra épülő tudomány.

Jelen írásomban három részletben járom körbe a kérdést. Az éhínség szándékos és népirtó jellegét tagadó szakirodalom rövid összefoglalása után rátérek egy, az ukrajnai éhínségről szóló eredeti dokumentumokat tartalmazó gyűjtemény alapos elemzésére, amely Andrea Graziosi⁹ olasz történész gondozásában látott napvilágot. Az utolsó, befejező részben érintem a „emlékezetpolitika” kérdéskörét, illetve annak problematikáját, ahogyan az ukrajnai éhínséget politikai okokból felhasználják és manipulálják.

1. ábra. Max Alpert: „A kulákok által elrejtett búza elkobzása”, 1930. november (Wikimedia)

Manapság Ukrajnában a *holodomort* nyíltan a holokauszthoz hasonlítják, s egészen odáig mennek el, hogy 2006-ban az ukrán kormány ezen értelmezést mint egyedüli igazságot fogadta el. Elsődleges megállapításként rögzítendő, hogy a nyilvánvaló történelmi valóságnak nincs szüksége állami támasztékra ahhoz, hogy mindenki számára evidens legyen, hiszen egyedül is megáll a lábán.

Az új, folyamatosan bővülő szakirodalom mindenképpen ellentmond ennek az interpretációnak. Tauger megjegyzi, hogy a mesterségesen előidézett népirozmás – ismeretterjesztő könyvekben és televíziós dokumentumfilmekben gyakran előkerülő – narratíváját évekig elhitték, köszönhetően többek között az igen népszerű *The Harvest of Sorrow* című könyvnek, amelynek szerzőjét „termékenynek”, ám „problémásnak”¹⁰ nevezi. Egyébként Tauger „elhibázottnak”¹¹ tartja a közkeletű „conquesti” értelmezést, amit „szándékolt ukrán interpretációként”¹² definiál. Tauger három lényegi pontot említ, ahol a tárgyalt értelmezés hibásnak tűnik, mivel nem támasztják alá érdemi bizonyítékok: az éhínséget nem mesterségesen vagy szándékosan idézték elő; a Szovjetunió több falusi és városi területét sújtotta (nem kizárólag Ukrajnát), nem kímélve a Vörös Hadsereget sem;¹³ azokban az években a különösen kedvezőtlen légköri és természeti körülmények okán hihetetlenül alacsonyok voltak a betakarítások.

Világossá kell tenni, hogy Tauger értelmezését, amely kizár bármilyen szándékosságot az éhínséggel összefüggésben, Davies és Wheatcroft is osztják. Valóban írnak arról, hogy az éhínség egyértelműen „váratlan” és „nemkívánatos”¹⁴ volt Moszkva számára, még akkor is, ha ez egyáltalán nem menti fel felelőssége alól a szovjet vezetést, ugyanis az elérhető források tanúsága szerint az éhínséget – más okokkal együtt – az elhibázott politikai döntések is elősegítették, vagy egyenesen súlyosbították. Másodsorban, ami a szovjet éhségövezet lokalizációját illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az éhínség egyszerre sújtotta Ukrajnát, az Észak-Kaukázust és a Dél-Urált, de Kazahsztánt és Nyugat-Szibériát is, s mindez nyilvánvalóan ellentmond annak a teóriának, miszerint Sztálin jó előre „eldöntötte”, hogy „kiirtja” az ukránokat. Az éhínség nem elég, hogy iszonyú méreteket öltött a Szovjetunióban (s leginkább a gabonatermő régiókat sújtotta), még csak nem is korlátozódott a mezőgazdasági területekre: miként arra Tauger rámutat, 1932-ben „40 milliónál több, városban és iparvidéken élő ember” kényszerült fejadagokra, hogy egyáltalán túléljen.¹⁵

Egy utolsó pont, amely az elterjedt meggyőzéseknek sokban ellentmond és különös figyelmet érdemel, a betakarítások volumene, illetve az utóbbi csökkenését meghatározó okok kérdése. A legújabban elérhetővé vált források elemzése során Tauger megállapítja, hogy a betakarítások jóval alulmúlták a szovjet hatóságok várakozásait is. Egy példa: 1932-ben az összes betakarítás mindössze kb. 13,7 millió tonnát tett ki, miközben 1931-ben még elérte a 18,8 millió tonnát. De mégis mi válthatott ki ekkora visszaesést? Tauger szerint, a korábbi kutatásokban nem kellő figyelemmel tanulmányozott klimatikus és természeti tényezők sorsdöntőnek bizonyultak az éhínség kialakulásában.¹⁶

Tauger kiemeli, hogy a '30-as évek világszinten is különösen melegek és szárazak voltak, heves és hirtelen esőzésekkel: ez összességében az elképzelhető legrosszabb időjárás a gabonatermesztés számára, ami nagyban hozzájárulhat éhínségek kialakulásához. Az Egyesült Államok nem véletlenül küzdött élelmiszer-ellátási nehézségekkel a '30-as évek elején, miután 23 tagállamát sújtotta szárazság, ráadásul Herbert Hoover elnök komoly botrányt okozott, amikor visszautasította, hogy szövetségi segítséget küldjön az aszályos vidékeknek. Kínában ugyanabban az időszakban az áradások, és a nyomukban fellépő éhínség 2 millió emberáldozatot követeltek, miközben Francia Nyugat-Afrikában a valaha feljegyzett legsúlyosabb éhínség tombolt.¹⁷ A szárazságot a szovjetunióbeli éhínség egyik elsődleges, mindazonáltal nem az egyetlen tényezőjének kell tekintenünk. Számításba kell venni a „télgyilkosait” (a téli hótakaró olvadását előidéző száraz szeleket, melyek miatt idejekorán kicsíráznak a vetőmagok, hogy a következő fagygal elpusztuljanak), a növények betegségeit (a fertőző gombák okozta rozsdbetegséget, vagy a kukoricaüszög és az anyarozs nevű növényi kártevőket), az élősködőket (a sáskákat, a kis téliaraszoló néven ismert, kártékony lepkefajt, továbbá egyéb rovarokat), végül pedig a gyomnövényeket és az egereket. Példának okáért az egérfertőzöttség koncentrációja a '30-as évek Szovjetuniójában elérte a hektáronként számolt 20 ezer fészekaljat.¹⁸ Összegzésként elmondható: Tauger megvan győződve arról, hogy az éhínségnek elsősorban természeti okai voltak, még akkor is, ha a hatóságok inkompetenciája egyes esetekben jelentős mértékben hozzájárult a helyzet rosszabbodásához. Mindenesetre jól látható, hogy az ukrainai éhínség okait és a szovjet hatóságok szándékait taglaló interpretációk között több árnyalatnyi eltérések mutatkoznak. Andrea Graziosi vonatkozó művében (*The Great Soviet Peasant War*) azt állítja, hogy nem bizonyítható a „szándékosan, az

ukrán nemzet félresöpítésére gerjesztett éhezés¹⁹ elmélete, noha a szovjet kormány valóban felhasználta az éhínséget arra, hogy megbüntesse az engedetlen néptömegeket, például az ukránokat.

A fasiszta Olaszország diplomatáinak jelentései az ukrainai éhínségről

A *Levelek Harkovból* (*Lettere da Kharkov*²⁰) című dokumentumkötet 56 jelentést tartalmaz, amelyeket a Szovjetunióban tartózkodó olasz diplomaták küldtek haza az olasz hatóságoknak 1930 és 1934 között, tehát éppen abban az időszakban, amikor a nagy éhínség tombolt Ukrajnában. A jelentéseket Harkovból, Bakuból, Moszkvából és Novorosszjszkból küldték, és olykor maga Mussolini olvasta el őket. Ezek a dokumentumok különös jelentőséggel bírnak, mert a helyi kormánytól független külföldi személyek írták őket. Másrészről az a tény, hogy a szovjetek ideológiai ellenfeleinek tollából születtek, arra szorít bennünket, hogy kellő elővigyázatossággal és körültekintéssel olvassuk őket. Ettől függetlenül a dokumentumok mindenképpen alapos elemzésre érdemesek. A következőkben az Ukrajnából küldött jelentésekre fogok összpontosítani, kiemelve azokat az elemeket, amik megerősíthetik, vagy éppen ellenkezőleg, cáfolhatják a szándékos-ságot feltételező interpretációt, mint például a különleges éghajlati körülményekre való szövegbéli utalások.

Már a gyűjtemény első néhány, 1930. március 9. és április 16. között Moszkvából küldött 4.,²¹ 5.²² és 6. számú,²³ megegyező című („A Szovjetunió belső helyzete”) jelentései a 1929/30 telén megindult kollektivizálás első hulláma nyomán felgyülemlett hatalmas feszültségről számolnak be. A dokumentumok súlyos „zavargásokról” tesznek említést, amelyek az Odessa környéki területen a „kulákok” ezreinek Szibériába való deportálása nyomán törtek ki. A felkelők még a kollektivizálásért felelős GPU funkcionáriusokat is meggyilkolták, nem egyszer megcsonkítva a holttesteket. A dokumentumok tanúsága szerint, a helyi „milícia” (a szovjet rendőrség) tagjai és a GPU géppuskásai közül 200 és 1000 közé tehető azok száma, akiket be kellett vetni a rend helyreállítása érdekében. A Romániával közös határszakaszt szigorúbb ellenőrzés alá vették, hogy megakadályozzák az esetleges tiltott határátlépéseket, továbbá egy „cirkáló [...], 3 torpedóromboló, 2 tengeralattjáró és 3 támogató hajó” érkezett Odesszába, hogy elfojtsanak mindennemű, a közrendet célzó fenyegetést.²⁴ Felfüggesztették a gabonafélék exportját, hogy élét

vegyék a parasztok „szabotázs”-akciójának.²⁵ Már a gyűjtemény első dokumentumait szemügyre véve is képet kaphatunk a helyzet súlyosságáról: a kollektivizálás szinte azonnal kemény ellenállást szított, és a polgárháború szélére sodorta az országot. A 4. dokumentum címének említése nélkül idézi Sztálin cikkét („Akiknek a siker a fejükbe szállt”), amely 1930 márciusának első napjaiban jelent meg. Ebben az írásában Sztálin a kollektivizálási kampányából való ideiglenes „kihátrálásra” bíztat, azt hangoztatva, hogy a *peregibiért* (túlzásokért) a párt egyes elszigetelten tevékenykedő kádereit terheli felelősség. Az olasz jelentés szerzője, V. Cerruti meg volt győződve arról, hogy ez a „kihátrálás” a Vörös Hadsereg katonáinak viselkedése következtében történt meg, utóbbiak ugyanis – állítja ő – szimpátiával viseltettek rokonaik iránt, akik elsöprő többségben paraszti származásúak voltak. A 6. számú jelentés mindehhez hozzáteszi, hogy a Krímben több száz *bezprizornye* (sorsára hagyott kisgyermek) súlyosbította a helyzetet, eközben a legkülönbözőbb javak veszes fogyásnak indultak, mígnem az egyik jaltai szállodában már „egy csésze teát vagy kávé” sem tudtak előkeríteni.

A helyzet másik fontos aspektusát a 6. számú dokumentum mutatja be, mégpedig azt a „kellatlenséget”, amellyel a vetést végezték, még akkor is, ha végül elvégezték. Úgy tűnik, mintha a dokumentum szerzője feltételezné, hogy a mezőgazdasági munkákat – az általános demoralizáltság érzése, az eljövendő bizonytalansága vagy nyílt ellenállás miatt – nem megfelelő módon bonyolították le. Ugyanebben a jelentésében Cerruti hozzáteszi, hogy a központi propagandától eltérően a traktorok száma „minimális”:²⁶ tehát a gépesítés mint a kollektivizálásra irányuló szovjet propaganda egyik legfontosabb aspektusa, látszólag sokkal inkább papíron létezett, mintsem a valóságban. Az 1930. augusztus 30-án Harkovból küldött 7. számú jelentés szerint²⁷ a helyzetet nagyban rontotta egy borzasztó tífuszjárvány.

A 8. számú,²⁸ 1932. február 18-án Harkovból küldött jelentés egy felhívásról ír, amit névtelen szovjet állampolgárok intéztek a lengyel konzulátushoz. A helyiek egyebek mellett az őket kínzó éhségről panaszkodtak, amely már javában tizedelte az állatállományt, a lovakat, de az embereket is: ezek az éhínség első jelei a gyűjteményben. A felhívást megfogalmazók azt állították, hogy áldozatul estek a falubeli rekvirálásoknak, mely során mindenüket ellopták, beleértve a ruháikat és az utolsó kenyérdarabokat is. A velük történetekért minden kétséget kizáróan Sztálint tették felelőssé. A levél azzal a külföldi hatalmakhöz intézett kétségbeesett kéréssel zárul, hogy mielőbb

rohanják le a Szovjetuniót, és mentsék meg őket: a felhívás névtelen szerzői biztosak voltak abban, hogy ez lett volna az egyetlen esélyük a túlélésre.

A 9. számú,²⁹ „Agrárhelyzet” címet viselő, 1932. február 23-án Moszkvából küldött dokumentum szerint „pusztán véletlenszerű tényezők, mint az aszály és egyéb, a szigorúan vett agrárkérdésen kívül eső okok, így a szállítások szervezetlensége és a munkaerő áthelyezésében mutatkozó nehézségek, valamint a földművesek számára még ismeretlen eszközök alkalmazásából fakadó problémák”³⁰ együttesen jellemezték a válságot, amit a vidéki területek a paraszti népesség növekedésével párhuzamosan éltek meg, mely „szinte megduplázódott”³¹ az éhínséget megelőző években. Az államnak ezért rendkívüli intézkedés gyanánt szét kellett osztania „10 millió mázsa kenyérgabonát a kolhozoknak és az állami gazdaságoknak”.³² A gyűjteményben ezek az első olyan problémákra vonatkozó jelzések, amelyek nem a szovjet állam kollektivizáló szándékával függenek össze vagy abból következnek. A dokumentum még hozzáteszi, hogy egy bolt Moszkvában 5 napig kenyér nélkül maradt, mialatt a liszt ára az egekbe szökött, végül egy pudért már 70 rubelt is elkértek.³³ A szerző még egy darab kenyeret is mellékel a jelentéséhez, hogy szemléltesse annak csapnivaló minőségét. A jelentés szerzője biztos volt abban, hogy a folyó év termése nem lesz elegendő és azt is rosszul fogják elosztani; példának okáért: a rendszer működésképtelensége kiütközött a művelés alá vett földeken, amiket már azelőtt elhagytak, hogy a termést egyáltalán betakarították volna. A természeti tényezőkre vonatkozó megállapításai dacára, a szerző számára kétségtelen, hogy a válsághelyzet elsőszámú okozója maga a kollektivizálás. A Harkovból 1932. március 5-én küldött 10. számú³⁴ dokumentum említést tesz az ígás vonóerőt ért jelentős veszteségekről, melyet a lovak drasztikusan magas elhullása okozott.³⁵

Az 1932. május 19-én, Harkovból küldött 15. számú³⁶ dokumentum új részletekkel egészíti ki a kezdődő általános élelmiszer-hiány bemutatását. A jelentés szerzője, Sergio Gradenigo elmondása szerint nehéz volt kenyeret találni a városban, úgy az éttermekben, mint a piacon. Attól féltek, hogy a piacon árult hús az éhségben elhalt állatok teteméből származik, vagy macska-, esetleg kutyahús lehet. Szerencsések voltak, hogy végül tudtak venni valami furcsa kenyérféleséget elképesztően magas áron, 12 rubelt fizetve mindössze 250 grammért. Gradenigo a kenyérosztás előtt kigyózó, 300-400 méterre is elnyúló sorokat „VÉGEÉRHETETLEN”-nek³⁷ nevezi, ahová az emberek már

reggel kilenckor beálltak, pedig a kenyerek kiosztása csak este hatkor kezdődött. A koldusok többé nem fogadtak el pénzt, ugyanakkor mást se csináltak, mint kenyéréért könyörögtek. Az elhalálózások szörnyű – a jelentés vége felé egyre csak sokasodó – részleteinek túltengő bemutatásán túl ez a dokumentum ír először a Harkov városában és annak vidékén kiterjedt éhínségről.

A 20. számú,³⁸ 1932. november 11-én Harkovból küldött dokumentumban Sergio Gradenigo „az élelmiszerek gyalázatosan rossz elosztása következtében igen markáns jelleget öltött tünetések”-ről³⁹ számol be, amik több gyárat is érintettek. Gradenigo tudósítása szerint a munkások reggel a gyárral szemben gyülekeztek, ahol tiltakozásokra került sor, elsősorban a kenyér, a tej és a hús fokozódó hiánya miatt. A probléma nem csupán a munkásokat érintette, mivel a konzulátusok és a külföldi szakemberek ellátásával megbízott szövetkezetek is kezdték megszenvedni az alapvető élelmiszerek hiányát.

Egy olasz állampolgár, akit a 22. számú,⁴⁰ 1932. november 29-én Harkovból továbbított jelentés említ, kijelentette, hogy 8 kilót fogyott szovjetunióbeli tartózkodása során. Ez az olasz szakember egy másik érdekes tényről is beszámolt, jelesül: a szovjet fiatalok lehetnek bár „csontsoványak”, mégis meg voltak győződve arról, hogy hazájukban jobb életnek örvendhetnek, mint más országokban, ahol „a munkás munkanélküli, szó szerint éhen hal és meztelenül rohangál, alamiznáért rimánkodva.”⁴¹

A 23. számú⁴² dokumentum, amit 1932. december 6-án küldtek Harkovból, hírt ad a kollektivizálásnak egy Odessza közeli faluban való következményeiről. A kollektivizálás szörnyű hatást gyakorolt az állatállományra: a falu elveszítette az összes sertést, a lovak 83%-át és a tehenek 75%-át.

Az 1933. január 6-án Harkovból küldött 25. számú⁴³ jelentés az első, amely részletesebb információkkal szolgál az éhínségről és annak legsötétebb oldaláról, a kannibalizmusról. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az éhínség ekkor tetőzhetett. Gradenigo, a jelentés szerzője szerint „éjszaka veszélyes felkeresni a furcsa külvárosi [piros lámpás?] negyedeket, és a ruhájuktól megfosztott emberek ügyei mindennaposnak számítanak.” Ez a „meztelen kaland” esett meg a német konzulátus régi orvosával is. Nyilvánvaló, hogy a szegénység és a bűnözés olyannyira elharapózott, hogy az áldozatoktól a szó szoros értelmében mindenüket elrabolták, beleértve a ruháikat is. Ugyanakkor, figyelmeztet Gradenigo, a ruháiktól megfosztott áldozatok még szerencsésnek mondhatták magukat, mivel az esetek

nagyobbik részében a banditák meg is gyilkolták áldozataikat. Kora reggel, állítja Gradenigo, megszokott látvány volt, hogy holttestek feküdtek a piacon és végig a Harkov folyó partján. A dokumentum sok olyan „csecsemőgyilkosságról” ír, amikre az „éhség vitt rá” embereket, illetve „300 kisgyerekről [...], akik az utóbbi 6 hétben tűntek el Harkovban.”⁴⁴ Egyébként Gradenigo meg is magyarázza, hogy a pártkáderek gyerekei olykor maguk is a véres bosszú áldozataivá váltak: egyiküket holtan találták, kivájt szemekkel, nyakában egy táblával, melyen a következő felirat állt: „ezt kapjátok azért a szenvedésért cserébe, amit nekünk okoztok”;⁴⁵ egy másik kádergyereket pedig élve hagytak ugyan, de neki is kivájták a szemeit. A kannibalizmus, Gradenigo szerint, rohamosan terjedt.

A 28. számú,⁴⁶ 1933. február 24-én Harkovból küldött dokumentum közli, hogy az egyetemi hallgatók tiltakozásba kezdtek az ennivaló hiánya miatt. „Előbb adjatok enni, aztán felelünk! Kevesebb vizsgát, több kenyeret!”⁴⁷ – írták a táblákra. Ezenkívül folytatódott a pártaktivisták elleni, a szembeszegülés jeleként értelmezhető gyilkosságok: néhányukat feldühödött parasztok ölték meg, de a bosszú néha a gyerekeiket sújtotta, akiknek a testét megcsonkították.

A 30. számú,⁴⁸ 1933. április 7-én Moszkvából küldött dokumentum egy kenyérhiány okozta harkovi zűrzavarról tudósít: dühödött tömegek megtámadták a pékségeket és ellopták az összes kenyeret és lisztet, a végén pedig mindent összezúztak. A jelentés szerzője, Attolico úgy látta, hogy az éhhalál immár mindennapossá vált: a tavaszi enyhülés fagyott holttesteket hozott a felszínre, egész családok haltak éhen otthonaikban, a kannibalizmus folytatódott.

A 33. számú,⁴⁹ „Az éhség és az ukrán kérdés” címet viselő, 1933. május 31-én Harkovból küldött dokumentum a gyűjtemény egyik legérdekesebb darabja, mivel szerzője, Gradenigo egyértelmű párhuzamot von a náci Németország antiszemita kampányai és az ukrainai éhínség között. A szerzőt felháborították „az úgynevezett »kegyetlen zsidóüldözésekben« bűnös” Németország elleni vádak, miközben úgy vélte, hogy az ukrainai éhínség „a szovjet kormány által szervezett tömeggyilkosság, mely utóbbiban éppen a zsidók vannak nagy számban jelen.” Egy zsidó, „a helyi GPU befolyásos embere” állítólag azt találta mondani, hogy „a »népanyagot« kell lecserélni.” „Népanyagon” – legalábbis Gradenigo szerint – az ukrain parasztokat érte, akiknek meg kellett halniuk, hogy így adjanak teret az orosz telepeseknek. Egy másik állítását érdemes bővebben, a maga teljesében idéznünk:

„Valóban nincsenek kétségek afelől, 1) hogy ez az éhezés *elsősorban* [saját kiemelésem – M. G.] szervezett és szándékos éhínségből fakad, amelynek célja »a paraszt megleckéztetése«; illetve 2) hogy utóbbi egyetlen zsidót sem sújt, ellenkezőleg mindannyian a GPU védőszárnyai alatt állnak, kövérek és jól tápláltak.”⁵⁰

A fenti állítások értékes információkkal, adalékokkal szolgálnak számunkra a fasiszta Olaszország diplomatáinak az akkori Szovjetunióról alkotott nézeteivel kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a szerző rágalomnak és elhanyagolhatónak tartotta a szövetséges Németország antiszemita bűneit, miközben értelmezésében a szovjetunióbeli éhínség a parasztok megbüntetésének céljából elkövetett, „elsősorban” zsidó ihletésű bűncselekmény volt. Kétségtelenül érdekes az is, hogy a szerző szükségesnek érezte saját állítása élének tompítását. Ezek a mondatok kiemelkedő jelentőséggel bírnak, mert a bennük szereplő érveket – igaz jóval később – az ukrán nacionalista diaszpóra fogja használni.⁵¹

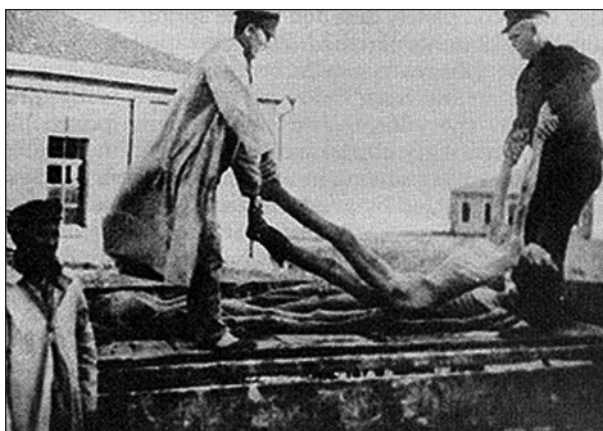
Mindenesetre Gradenigo sorait életrajza fényében kell olvasni. Graziosi bevezetőjében kiemeli, hogy Gradenigo „egy igazi, »hithű« fasiszta volt, aki benne volt a Marcia su Roma-ban, s aki nem sokkal a Szovjetunióból való hazatérése után, önkéntesen”⁵² indult tovább, hogy részt vegyen Etiópia gyarmatosításában. Összességében tehát, az eszmében már az elejétől fogva hívó fasisztáról beszélünk, nem pedig a később pusztán személyes érdekből csatlakozott seregyeni bürokraták egyikéről. A Marcia su Roma-ban való részvétele kivételes társadalmi státuszba helyezte, mivel az abban résztvevők az akkori elitet alkották és különleges állami megbecsülést kaptak. Más szóval a jelentésben megfogalmazott állítások feltehetően ideológiai elkötelezettségének voltak a termékei.

A továbbiakban Gradenigo aláhúzza a szerinte mesterségesen előidézett éhínség „nemzeti jellegét”, tekintve hogy az – állítja – csak Ukrajnát és a németek által lakott [Volga-] vidéket érintette: a szovjethatalom ennek fényében etnikai tisztogatást tervezett végrehajtani, azzal a céllal, hogy az említett területeket később orosz telepésekkel népesítsék be. Egy másik dokumentum említést tesz annak lehetőségéről, hogy német kommunistákat hozzanak Ukrajna gyarmatosítására.⁵³ Gradenigo szerint, a „kormányának szándékában állt, hogy pár hónapon belül lezárja az ukrán kérdést.” Gradenigo azzal toldotta meg állítását, megerősítve a fentieket, hogy az éhínség „csak Ukrajnát, a Kubány-vidéket és a Volga középső folyását”⁵⁴ sújtotta.

A jelentés egyébiránt rettenetes részletek leírásával dokumentálja az éhínséget: minden éjszaka majd’ 250 holttestet szállítottak el Harkov

utcaíró. A szerző az olasz konzulátus épületéből holttestekkel teli teherautókat és vasvillával felszerelt csapatokat látott, akik összeszedték a hullákat. „Ugye, maguknál nem történik ilyesmi?” – kérdezte az egyikük Gradenigótól. Az emberek így kommentálták a szanaszét heverő hullahegyeket: „ezek a szocialista tavasz hajtásai.”⁵⁵ Éhező emberekkel teli vasúti vagonok indultak a városon kívülre, hogy ott hagyják éhen halni, majd közös sírokba temessék őket. Folytatódott a kisgyerekek legyilkolása, hogy a kiéhezettek húshoz jussanak, 1300 lelkes falvak lakossága 200 főre zuhant. Harkov és Poltava tűntek a leginkább sújtott vidéknek. Végül a dokumentum tudósít egyes GPU- és pártkáderek (Brockij, Chvylovyi, Hrynak) öngyilkossági ügyeiről, de olyan is volt, aki megőrült s emiatt végzett magával, a következők kiabálva: „Ez nem kommunizmus, ez gyilkosság!”⁵⁶

Az éhínség borzalmairól szóló jelentések folytatódnak. A 35. számú,⁵⁷ 1933. június 22-én Harkovból küldött dokumentumban Gradenigo a városi hullákat összegyűjtő embereket a halottkísérőkhöz hasonlította, azokhoz a baljós alakokhoz, akik a Milánót 1630-ban sújtó – Alessandro Manzoni, olasz író híres regényében bemutatott – nagy pestisjárvány idején szedték össze a holttesteket. Gradenigo hasonlata azért is beszédes, mert az iskolázott olaszok Manzoni regénybeli karaktereit – mint régen, úgy ma is – jól ismerik. Ugyanebben a dokumentumban Gradenigo említést tesz 300 folyamatban lévő, kannibalizmus miatti perről, továbbá arról, hogy szovjet kormányzati források 9 millió ukrainai halálesetet elismertek, ami a teljes ottani népesség 40-50%-ának az elvesztését jelentette.

2. ábra. Az éhínség áldozatai, 1932.

A Harkovból 1933. július 10-én küldött 38. számú⁵⁸ dokumentum szerint, az éhínség következményeit súlyosbította a tífusz, a kolera, a vérhas és ráadásul a pestis is. Továbbá a szerző azon véleményének adott hangot, hogy a kormány szándékosan próbálta az éhínséget a városokon kívül tartani, mivel „a forradalmak az éhezés miatt törnek ki”⁵⁹, illetve hogy a városi munkások a vidéki parasztnál nagyobb veszélyt jelentettek az államhatalomra. A tárgyalt jelentésből szerzett másik érdekes információ a városi népesség aktív részvételét bizonyítja a parasztok elleni háborúban, minként azt szerző több helyen is megállapította. Mindez emlékeztet a Lynne Viola által már korábban leírtakra,⁶⁰ aki a kollektivizálást a vidéki népesség és a városi munkásság között lezajlott egyfajta konfliktusként mutatta be, amiben a munkásoknak is voltak jól felfogott érdekeik. Gradenigo szerint az éhezés hallucinációkat okozott, melynek során a szülők levágandó jószágként látták gyermekeiket, s így megették őket.

A 39. számú,⁶¹ 1933. július 11-én Moszkvából küldött dokumentum az agrárhelyzet relatív fellendülésére utaló jelekről ír: „a gyomnövényeket kiirtották, a búzát jól elvetették, már nagyobb gondot fordítanak az állatállományra.”⁶² A mezőgazdaságban bekövetkezett javulás a jobb klimatikus feltételeknek,⁶³ a parasztok mindenre elszánt munkájának és a *nagajka* (ostor) ösztönözte kényszermunkások kiterjedt alkalmazásának köszönhető. A *nagajka* „derekasan dolgozott az osztályellenségek hátán” – derül ki a cárizmus és a Szovjetunió közti különbséget szarkasztikus stílusban szemléltető jelentésből, azaz a *nagajka* most „a proletárdiktatúra kezében volt.”⁶⁴ A parasztok olykor erőszakosan is ellenszegültek a városból érkezett dolgozóknak, mondván, semmi hasznukat nem veszik,⁶⁵ ráadásul a már említett viszonylagos javulást is akadályozták a termelés és az elosztás folyamata között végbemenő pazarlások, minként azt a 45. számú⁶⁶ dokumentum is írja. A jelentés végköveztetése szerint a kollektivizálási kampány a szovjethatalom győzelmével zárult, még akkor is, ha ennek milliók estek áldozatául.

A 46. számú,⁶⁷ 1933. október 30-án Harkovból küldött dokumentum alapján Szocsiban 1200 ember – akik közül jó százan meg is haltak – anyarozstól fertőződtek meg, majd „izomgörcsöktől... hányástól” és „vérzéstől” szenvedtek. A szerző az esetet „gondatlanságnak”⁶⁸ tudja be, ugyanakkor nehéz értelmezni ezen állítását, mivel az anyarozs a növények, és nem az emberek természetes betegsége.⁶⁹

Említésre érdemes az 51. számú,⁷⁰ 1934. május 3-án, Harkovból küldött dokumentum, mivel az Ukrajnával kapcsolatos szovjet poli-

tikáról ad információkat. Miközben mindenfajta „ukrán nacionalista tevékenységet” keményen elnyomtak, „az ukrán nacionalizmus összes bátortalan nekibuzdulásának elfojtásával párhuzamosan, egyre erősebben folytatták az ukrán nemzeti sajátosságokat felhasználó, azokat kidomborító politikát.”⁷¹ A feljegyzés azért fontos, mert kitűnik belőle, amit már a korabeli olasz megfigyelők is megértettek, nevesül, hogy a „rombolás” és a „nemzeti építkezés” kettős politikáját egyszerre és következetesen alkalmazták.⁷²

Következtetések: történelmi tárgyilagosság vagy emlékezetpolitika?

A cikk első részében elemzett általános szakirodalom tükrében nyilvánvalónak tűnik, hogy a szovjetunióbeli kollektivizálás, és a velejáró éhínség csakis egy holisztikus, az összes meghatározó – társadalmi, politikai, gazdasági, valamint természeti és klimatikus – tényezőt figyelembe vevő vizsgálat eredményeképpen tekinthető át.

Az olasz diplomaták jelentéseinek alapos elemzése fontos részletekkel szolgált az eseményekről. Ezek az első kézből származó beszámolók világossá teszik, hogy az Ukrajnában tombolt éhínség borzalmai alighanem egyedülállóak a XX. századi Európában. A szemügyre vett dokumentumok tanúsítják, hogy az éhínség felszínre hozta az összes lehetséges szélsőséget, amit hasonló helyzet előidézhet. A megtörtént események leírásán túl, amelyeknek a tárgyalt jelentések szerzői tanúi voltak, ezek a dokumentumok sajátos nézőpontjuk miatt is érdekesek, és érdemes őket összevetni az éhínséget követő kijelentésekkel, véleményekkel. Feltehetően a Nagy Éhínségre vonatkozó eltérő megállapítások a felhasznált források különbözőségéből erednek: néhány forrás – látszólag egyértelműen – az éhezést előre megtervezett stratégiaként aposztrofálja, míg más kútfők az okok egy tágabb halmazáról tesznek említést, beleértve a természeti katasztrófákat és az emberi tevékenységet.

A tárgyalt források elemzésének legfontosabb hozadéka, hogy ugyanazon dokumentumokban különböző okokra, indokokra való utalásokat találhatunk. A jelentésekben valóban többször említik a különösen kedvezőtlen időjárási körülményeket, ugyanakkor sok megjegyzést tesznek az éhínség szándékoltságára is. Amikor a fasiszta olasz diplomaták politikai véleményt formálnak az eseményekről, úgy fest, mintha nem kételkednének a Kreml szándékában, hogy megtizedelje, majd orosz telepésekre (vagy német kommunistákra?) cserélje

az ukránokat, s egészen odáig jutnak, hogy az utóbbi végcél mögött egy orosz–bolsevik–zsidó összeesküvés rémképét fedezik fel. Tehát ezek a dokumentumok önmagukban nem oldják meg a problémát, hiszen tartalmi elemeik különböző válaszokra vezetnek. Ráadásul alátámasztani látszanak, hogy a Moszkvában eltervezett, az ukrán nemzetet sújtó éhínség impressziója már az események közepette is tapintható volt, s nem később konstruálták. Mindent egybevetve, az olasz diplomaták jelentései értékes források, de bárminemű publikálásukhoz elengedhetetlen, hogy az olvasó számára érthető politikai és ideológiai kontextusba helyezzük őket.

Zárásként nem tudok eltekinteni annak megállapításától, hogy az ukrainai éhínség szándékos népiirtásként való értelmezését bizonyára befolyásolta mindazon gyakorlat, amit manapság „emlékezetpolitikának” neveznek, azaz a múlt felhasználása (és olykor manipulálása) a jelenben elérhető eredmények érdekében. Sztálinról írt provokatív monográfiájában Domenico Losurdo megjegyzi, hogy Conquest már említett, népszerű könyve – amely nagyban hozzájárult a mesterségesen előidézett éhínségről szóló értelmezés meggyökeresedéséhez – „politikai-kulturális művelet volt, melyet végső soron Ronald Reagan amerikai elnök irányított.”⁷³ Lényegében a *holodomor* – az oroszok által az ukránok kárára elkövetett – genocídiumként való interpretációja melletti kiállás különös jelentőséggel bírt a két nép lehetetlen együttélésének, s leginkább Ukrajna függetlenséghez való jogának bizonyításában. Tágabb értelemben a *holodomor* és a holokauszt – időnként leplezett, máskor nyílt – párba állítása sok vizet hajtott a totalitárius paradigma, még konkrétan a Hitlerre és Sztálinra mint „ikerszörnyetegekre”⁷⁴ tekintő értelmezés malmára. A Szovjetunióban elkövetett összes erőszakos cselekedet és borzalom ellenére a holokauszt sokak tudatában különleges és minden mással nehezen összevethető rémtettként maradt meg: de csak addig, amíg Sztálin nem vádolható egy teljesen azonos, lényegében hitleri magatartásmintával.

A *holodomor* népiirtásként való elismeréséért szerveződött kampány politikai célú felhasználását a maga idejében Douglas Tottle is szóvá tette. Sokat vitatott könyvében megállapította, hogy az Egyesült Államokban és Kanadában befolyásos ukrán nacionalista lobbicsoportok küzdöttek a fent említett célért. Ami rosszabb, s ezt Tottle be is bizonyította, hogy a kampányt néhány Észak-Amerikába menekült egykori német kollaboráns ukrán arra használta fel, hogy lemossa „a náci megszállás idején kifolyt vért”,⁷⁵ rájátszva a *holodomorra* mint a holokauszt ellentételezésére. Egészen a nyílt holokauszttagadásig ju-

tottak, és azt sugalmazták, hogy az éhínséget a zsidók szervezték, hogy így gyarmatosítsák Ukrajnát, amely szándék későbbi elkendőzésében a nyugati „zsidóbarát” sajtó kulcsszerepet vállalt. Természetesen kritikus szemmel kell olvasnunk egy, a Szovjetunióval szimpatizáló szerző (Tottle) tollából született és a Moszkvával szintén rokonszenvező kiadó által megjelentetett könyvet, de az ukrán lobbipublikációi önmagukért beszélnek.

Jennifer Boryk munkája – „Emlékezetpolitika: a holodomor mint politikai és nacionalista eszköz felhasználása Ukrajnában” (*Memory Politics: The Use of the Holodomor as a Political and Nationalistic Tool in Ukraine*. 2011) – is meglehetősen egyértelműen fogalmaz e tekintetben. Boryk meghatározása szerint a *holodomor* „leegyszerűsítő narratíváját”⁷⁶ mint politikai eszközt alkalmazták a független Ukrajnában. Boryk leszögezi, hogy az emlékezetpolitikában a tények „átértelmezhetőek vagy egyszerűen manipulálhatóak”,⁷⁷ valamint a megtörtént események kevésbé fontosak a fölénk épített emlékezetnél. Végül is Boryk megállapítja, hogy „ezt a narratívát a nemzetközi közösség nem fogadhatná el”,⁷⁸ illetve hogy 1984-ben a Nemzetközi Vizsgálóbizottság az 1932/33-as éhínséget vizsgálva „nem tudta megállapítani, hogy Ukrajnában előre eltervezett módon szítottak volna éhínséget.”⁷⁹

Legvégül, úgy vélem, hogy Timothy Snyder többször hivatkozott *Bloodlands* című munkája már bestseller státuszából fakadóan is érdemes arra, hogy alaposabban szemügyre vegyük. Továbbá nem elhanyagolható, hogy neves egyetemeken széles körben sztenderd és megbízható forrásként veszik számításba, olyannyira, hogy szerzőjéből majdnem egy új Conquest vált. Az *Eszmélet* 2017-es nyári számában Szalay Gábor már közreadta a mű alapos szakmai kritikáját,⁸⁰ ehelyett azonban szükséges, hogy külön foglalkozzak azzal a résszel,⁸¹ amit Snyder az éhínségnek szentel. A szerző szavahihetőségének, szakmai megbízhatóságának egyik alappillére igen széleskörű nyelvismerete, tekintve hogy munkája során képes 11 különböző nyelven eligazodni. Ugyanakkor könyvről általános problémaként elmondható, ami az éhínségre vonatkozó fejezet konkrét hiányossága is egyben, azaz, hogy szinte kizárólag másodlagos forrásokra épül. Éppen ezért Snyder kevés újdonságot tesz hozzá mindahhoz, amit már eddig is tudtunk, így az éhínségről szóló fejezet bármennyire is megnyerő és jó érzékel összeállított, sokkal inkább tűnik egy másodlagos forrásból készített történelmi kollázsnak. De korántsem ez az egyetlen gond a könyvvel kapcsolatban, Snyder ugyanis az egyes források használatában nyilvánvalóan szelektál. Például a fasiszta olasz diplomaták

fentiekben részletesen elemzett ukrainai helyzetjelentései az éhínség sok egymásnak ellentmondó vonását tárják elénk: miközben egyes dokumentumok az események szándékos jellegét bizonygatták, mások nem tudtak eltekinteni az objektív okoktól. Sőt, amikor az előre megtervezett genocídium tézise mellett érvelnek, egyes források egy valószínűtlen orosz–bolsevik–zsidó összeesküvésre tesznek utalást, amivel jelentősen rombolják saját szavahihetőségüket. A legkevesebb, ami egy tudóstól elvárható lenne, hogy ezeket a jelentéseket mint írott forrásokat csakis szakszerűen használja fel, a megfelelő történelmi-politikai kontextusba ágyazva őket, de az effajta történelmi elővigyázatlanság hiányzik Snyder művéből. Amikor a szerző a tárgyalat fejezetben a Graziosi által gondozott forrásokra hivatkozik⁸² (egyébként angolul, tehát nem eredeti nyelven olvasva őket, ahogy ez a bibliográfiából is kitűnik⁸³), kizárólag azt emeli ki belőlük, amit megfelelőnek talál saját elmélete alátámasztására, ugyanakkor meg sem említi azok antiszemita vonatkozásait és homályos összeesküvésekre tett utalásait, amelyek minden bizonnyal nem erősítik a megbízhatóságukba vetett hitet. A fejezetet áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy Snyder kísérletet sem tesz arra, hogy elméletét olyan tartalmi elemekkel szembesítse, amelyek akár utóbbi cáfolatához is vezethetnek.

Jegyzetek

- ¹ Jelen cikk két egyetemi dolgozat felhasználásából született, melyeket a szerző a *Central European University* (CEU) mesterképzésének (MA) keretében készített.
- ² Ezt az interpretációt elsősorban a hivatalos szovjet propaganda támogatta. Moshe Lewin megkerülhetetlen munkájában (*Russian Peasants and Soviet Power*. New York, Norton, 1975.) azt állítja, hogy a kollektivizálás egy válságra adott válasz volt, de nem gondolja, hogy ez volt az egyetlen lehetséges megoldás. (Ezzel kapcsolatban lásd a szerzői előszót, különösen: Lewin: 1975. 12.) Domenico Losurdo (Losurdo, Domenico: *Stalin: storia e critica di una leggenda nera*. Roma, Carocci, 2008.) úgy véli, hogy a kollektivizálás a Szovjetunió második világháborúban aratott győzelmének előfeltétele volt. Ezt a véleményt osztja Groover Furr amerikai történész is. (A témához lásd Furr Losurdóhoz írott levelét (Losurdo, Domenico: *Lo storico statunitense Grover Furr a proposito del dibattito su Stalin tra Domenico Losurdo e Nicolas Werth*. 2013. január 26. Link: <http://domicolosurdo.blogspot.hu/2013/01/lo-storico-statunitense-grover-furr.html>)
- ³ Ehhez nagyon hasonlít az az interpretáció, amely a kollektivizálást a parasztok és a városi lakosok harcaként mutatja be. A témában lásd: Viola, Lynne: *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York, Oxford, 1996.
- ⁴ Conquest, Robert: *The Harvest of Sorrow*. London, Arrow, 1988.
- ⁵ Conquest: 1988
- ⁶ Snyder, Timothy: *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. New York, Basic Books, 2010. 21–58.

- ⁷ Tauger, Mark B.: *The 1932 Harvest and the Famine of 1933*. in: *Slavic Review* 50, n. 1. (1991) 70–89.; Tauger, Mark B.: *Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931–1933*. in: *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*, n. 1506 (2001); Tauger, Mark B.: *Review of „The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933”* (by Davis, R.W. – Wheatcroft, Stephen G.) in: EH.NET, 2004. november. Link: http://eh.net/book_reviews/the-years-of-hunger-soviet-agriculture-1931-1933/
- ⁸ Davies R.W. – Wheatcroft, Stephen G.: *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*. New York, Palgrave, 2004.
- ⁹ Graziosi, Andrea: *Lettere da Kharkov: La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33*. Torino, Einaudi, 1991.
- ¹⁰ Tauger 2004
- ¹¹ Tauger 2004
- ¹² Tauger 2001, 1.
- ¹³ Tauger: 2001, 1.
- ¹⁴ Davies – Wheatcroft: 2004, 441.
- ¹⁵ Tauger 2001, 4.
- ¹⁶ Tauger 2001, 1–3.
- ¹⁷ Tauger 2001, 8.
- ¹⁸ Tauger 2001, 8–40.
- ¹⁹ Graziosi, Andrea: *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917–1933*. Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1996, 65.
- ²⁰ Graziosi 1991
- ²¹ Graziosi 1991, 77–79.
- ²² Graziosi 1991, 80–81.
- ²³ Graziosi 1991, 82–84.
- ²⁴ Graziosi 1991, 77.
- ²⁵ Graziosi 1991, 78.
- ²⁶ Graziosi 1991, 83.
- ²⁷ Graziosi 1991, 85.
- ²⁸ Graziosi 1991, 86–91.
- ²⁹ Graziosi 1991, 92–96.
- ³⁰ Graziosi 1991, 92.
- ³¹ Graziosi 1991, 95.
- ³² Graziosi 1991, 92.
- ³³ Egy pud kb. 16 kiló.
- ³⁴ Graziosi 1991, 97–100.
- ³⁵ Érdekes összehasonlítani azzal, amit Tauger állít a vonóerőt ért veszteségekről. Lásd: Tauger 2001, 20–23.
- ³⁶ Graziosi 1991, 109–110.
- ³⁷ Graziosi 1991, 109.
- ³⁸ Graziosi 1991, 120–122.
- ³⁹ Graziosi 1991, 120.
- ⁴⁰ Graziosi 1991, 124–128.
- ⁴¹ Graziosi 1991, 126.
- ⁴² Graziosi 1991, 129–134.
- ⁴³ Graziosi 1991, 137–139.
- ⁴⁴ Graziosi 1991, 137.
- ⁴⁵ Graziosi 1991, 138.

- ⁴⁶ Graziosi 1991, 147–148.
- ⁴⁷ Graziosi 1991, 147.
- ⁴⁸ Graziosi 1991, 154–155.
- ⁴⁹ Graziosi 1991, 168–174.
- ⁵⁰ Graziosi 1991, 168.
- ⁵¹ Tottle, Douglas: *Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. Toronto, Progress Books, 1987.
- ⁵² Graziosi 1991, 60.
- ⁵³ Graziosi 1991, 184.
- ⁵⁴ Graziosi 1991, 169.
- ⁵⁵ Graziosi 1991, 171.
- ⁵⁶ Graziosi 1991, 174.
- ⁵⁷ Graziosi 1991, 181–182.
- ⁵⁸ Graziosi 1991, 189–191.
- ⁵⁹ Graziosi 1991, 189.
- ⁶⁰ Viola, Lynne: *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. New York, Oxford University Press, 1987.
- ⁶¹ Graziosi 1991, 192–194.
- ⁶² Graziosi 1991, 193.
- ⁶³ Lásd a 45. számú dokumentumot. in: Graziosi 1991, 206–210.
- ⁶⁴ Graziosi 1991, 196.
- ⁶⁵ Lásd a 43. számú dokumentumot. in: Graziosi 1991, 202–203.
- ⁶⁶ Graziosi 1991, 206–210.
- ⁶⁷ Graziosi 1991, 218–219.
- ⁶⁸ Graziosi 1991, 218.
- ⁶⁹ A kollektivizálás idején jellemző növénybetegségekről lásd: Tauger: 2001, 12–17. Külön az anyarozzsal kapcsolatban lásd: Tauger 2001, 16.
- ⁷⁰ Graziosi 1991, 229–232.
- ⁷¹ Graziosi 1991, 229.
- ⁷² Sereda, Ostop: *Nation-making and nation-unmaking under Soviet rule. Interwar 'National communism' – the Ukrainian phenomenon?* CEU, Budapest, 2016. március 23. (előadás)
- ⁷³ Losurdo: 2008, 188. (Losurdo a *Conquest* könyvéhez írt olasz nyelvű bevezetőt idézi.)
- ⁷⁴ Losurdo: 2008, 171–232.
- ⁷⁵ Tottle 1987, 106.
- ⁷⁶ Boryk, Jennifer: *Memory Politics: The Use of the Holodomor as a Political and Nationalistic Tool in Ukraine*. 2011. 6. (MA diplomamunka, CEU)
- ⁷⁷ Boryk 2011, 20.
- ⁷⁸ Boryk 2011, 7.
- ⁷⁹ Boryk 2011, 23.
- ⁸⁰ Szalay Gábor: Kelet-Európa a náci üllő és a szovjet kalapács között? *Eszmélet* 114. sz. (2017. nyár) 176–182.
- ⁸¹ Snyder 2010, 21–58.
- ⁸² Snyder 2010, 50., 52.
- ⁸³ Snyder 2010, 435.

(Fordította: Mezei Bálint)